

РУЙНАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО ТОПОНІМІЧНОГО ПРОСТОРУ: ПОЛІТИКА ПЕРЕЙМЕНУВАНЬ В УКРАЇНІ В 1920–1950-х РОКАХ

Мирослав Борисенко

УДК 304.4:81'373.21(477)“192/195”

У статті розглянуто політику влади більшовиків щодо перейменування населених пунктів в Україні в роки тоталітаризму. Нові назви мали символічне значення, влада використовувала їх як своєрідний захисний символ. Як вважає автор цієї статті, політика мала легалізувати насильницьке захоплення чужих територій. Нові назви були створені поза етнічним полем української мови та не відповідали усталеним історичним принципам топонімії.

Ключові слова: тоталітарний режим, топоніміка України, політика перейменувань, ономастика.

В статье рассматривается политика власти большевиков по переименованию населенных пунктов в Украине в годы тоталитаризма. Новые названия имели символическое значение и использовались властью как своеобразный защитный символ. Как считает автор этой статьи, политика должна была легализовать насильственный захват чужих территорий. Новые названия были созданы вне этнического поля украинского языка и не отвечали историческим принципам топонимии.

Ключевые слова: тоталитарный режим, топонимика Украины, политика переименований, ономастика.

The article considers the policy of the Bolshevik power concerning the renaming of settlements in Ukraine during the years of totalitarianism. New names had a symbolic value, and the authorities used them as singular protective tokens. According to the author, this policy was intended for validating the forcible capture of foreign territories. New place names were established outside the ethnic field of Ukrainian language and did not conform to instituted principles of historical toponymy.

Keywords: totalitarian regime, Ukrainian place-names, renaming policy, onomastics.

У сучасному інформаційному просторі України питання топоніміки раптом вийшло за рамки суто академічних дискусій та отримало неймовірно широкий розголос. Уперше питання перейменування населених пунктів стало загальнодержавним завданням і, відповідно, великою проблемою. Унікальність ситуації полягає в тому, що найактивніше репрезентовано погляд противників процесу декомунізації, що загалом свідчить про глибокі демократичні зміни, які відбулися в українському суспільстві в останні роки. Головним аргументом противників політики перейменувань в Україні є безапеляційне твердження: «Це наша історія». Однак сучасне українське суспільство якраз і намагається віднайти свою історію, очистити її від імперського політичного дискурсу, сформувані власний погляд на історичні події. Таким чином, для істориків актуальним є завдання не «переписування історії», як це подається в російському медійному просторі, а пошуку власного контексту історичних процесів,

які, звичайно, будуть відрізнятися від візії як Сходу, так і Заходу.

Перейменування назв населених пунктів були складовою частиною окупаційної політики завойовників усіх часів — від античних імперій до тоталітарних режимів ХХ ст. Назви багатьох міст, не тільки в Україні, є своєрідними символічними прикордонними стовпами, якими володарі великих імперій позначають свої володіння. Багато міст постали на місці поселень народів, які не змогли чинити опір загарбникам, що є німим свідченням великих завоювань. Часто географічну карту можна читати як підручник історії. Нові назви постколоніального світу здаються штучними й «нетутешніми» на велетенських просторах Африки, Америки чи Азії. Із часом частину з них перейменовували, іноді назви існували паралельно, але завжди ці топоніми залишалися ключовою проблемою формування власного уявлення про простір для народів з постколоніальним досвідом.

Таким чином, предметом запропонованого дослідження є політика перейменувань населених пунктів більшовиками як один із засобів формування новітньої політичної міфології та її наслідки.

Історична топоніміка є цінним джерелом дописемного періоду, що активно використовується для реконструкції етнокультурних процесів. Специфікою ономастики як історичної науки є її концентрація на локальному географічному, «плоскому» вимірі. Відповідно багато сучасних авторів розглядають зміни в топоніміці України переважно на локальному, а іноді мікролокальному рівнях [3; 13]. Це в жодному випадку не применшує цінність таких студій, а навпаки. Хоча в багатьох працях проблема має також загальноукраїнський контекст. Наприклад, стаття О. Андрощука не тільки містить багатий матеріал з історії топонімії Криму, але й розкриває загальні тенденції політики перейменувань [2]. Цікавими є праці мовознавців, зокрема стаття В. Лучика, у якій уперше проаналізовано деформацію топонімічної структури та викладено цінні поради з ліквідації наслідків панування тоталітарного режиму в Україні [6]. Спільною ознакою цих досліджень є концентрація на зовнішній стороні процесу. Надзвичайно мало уваги поки що приділено вивченню структури самого топоніма «радянського зразка».

Сімдесятилітнє панування комуністичного режиму в Україні, «щрами» війни, репресій, геноциду залишили в спадок понівечений топонімічний ландшафт. Більшість науковців цілком слушно зауважує, що назви радянського періоду надумані, не відповідають традиційному топонімічному ландшафту України. Вигадані в 1920—1950-х роках назви здаються недоречними, вони порушують топонімічний стиль місцевості. Утім, такими вони видаються лише спеціалісту — історику або лінгвісту, а не тому, хто ці назви створив [12, с. 91]. Головна функція топоніма — індивідуалізація, персоніфікація того чи іншого об'єкта у свідомості місцевого населення. Однак для нас важлива гносеологічна функція топоніміки

як історичного інструменту. М. Лотман писав, що в символі (топонімі) відображається, ідентифікується і той, хто називає, — населення. Відповідно людина екстраполює частинку свого світовідчуття на місцевість, надаючи їй ту назву, яка найповніше відображає етнопсихологічну систему цінностей конкретного соціуму.

Тоталітарний режим в Україні залишив після себе сформоване середовище існування людини — від назв міст та сіл до типових забудов. Географічні назви радянського періоду відразу помітно на карті України. Оскільки в роботі з національними назвами простежувалися всі вади радянської топоніміки того часу — заідеологізованість, захоплення позбавленими конкретного змісту штампами, тому переважали персональні меморіальні назви й повсюдно запроваджувалися російські та зросійщені найменування [14, с. 4].

Відразу після встановлення більшовицької влади в Україні перейменування населених пунктів здійснювалися масово, безсистемно, переважно, щоб догодити новій владі, за ініціативою місцевих органів влади. Про те, наскільки масовим було це явище, свідчить факт, що в 1921 році РНК РСФСР заборонило перейменування населених пунктів, які мали залізничні станції, оскільки в країні паперова криза, і просто не вистачає паперу на друк нових залізничних квитків [1, спр. 388, арк. 141]. Це розпорядження викликало негативну реакцію з боку українського вищого партійного керівництва, яке вважало своїм правом називати міста та села за власним бажанням.

Цікаво, що весь 1923 рік у Москві тривала дискусія про подальші шляхи політики перейменувань, що стали вже в цей час серйозною проблемою. Одні вважали «політично-недоцільним» забороняти перейменування населених пунктів, інші, наприклад комісаріат пошти та телеграфу, навпаки, благали заборонити будь-які перейменування, щоб уникнути плутанини та зберегти кошти. Однак, як пише С. Нікітін, «географію та економіку вони були готові принести в жертву ідеології» [7].

У червні 1924 року конституційна комісія ВУЦВК порушила клопотання про скасування постанови ЦВК СРСР, яке забороняло перейменування залізничних станцій та населених пунктів, які мають поштово-телеграфні заклади [1, спр. 1743, арк. 19]. Однак Президія ЦВК СРСР відмовилася змінювати своє розпорядження. Із цього приводу ВУЦВК направив до Москви протест, стверджуючи, що така політика з боку союзного керівництва є грубим порушенням суверенітету та конституції УСРР.

На початку 1920-х років уряд більшовиків намагався навести лад у справі присвоєння нових географічних назв. Власне, до 1923 року не існувало чітко виписаної процедури та обліку перейменованих населених пунктів. Центральна адміністративно-територіальна комісія (далі — ЦАТК), що діяла при ВУЦВК, перебрала на себе функції органу, який мав юридично закріплювати перейменування. Згідно з постановою від 17 жовтня 1923 року, клопотання про перейменування подавалися місцевими органами влади до ЦАТК, яка розглядала ці пропозиції й передавала на затвердження до уряду УСРР [17, с. 248]. Чиновники цієї комісії були змушені констатувати, що на початку 1920-х років багато назв, по суті, уже було змінено, і залишилося лише їх легалізувати [1, спр. 1828, арк. 97]. Як засвідчує листування органів влади, багато назв не сприймалися населенням, оскільки були створені поза національним середовищем.

Немає чіткого уявлення про причини масового перейменування населених пунктів на початку 1920-х років. Формально органи місцевої влади, які ініціювали перейменування, посилалися на волю трудящих. Однак в СРСР це був лише порожній звук. Жодних матеріалів у ЦАТК про проведення щось на зразок сучасних «громадських обговорень» мною не було знайдено. Більшість назв приймали ради робітничих та селянських депутатів, що були повністю підконтрольні більшовикам. Як засвідчує подальший матеріал, це була просто демонстрація лояльності «гвинтика» перед

системою, що зробила його всевладним представником на місцях.

На перший погляд, хвиля перейменувань була абсолютно стихійною та безсистемною, однак, аналізуючи цю проблему, можна виділити кілька подібностей, які дають можливість стверджувати про доцільність детальнішого вивчення топоніміки радянського періоду.

В. Паперний, досліджуючи культуру радянського суспільства 1920–1930-х років, вважає, що відразу після революції, коли в суспільстві панували максималістські екстремістські настрої, у присвоєнні назв населеним пунктам простежувалася тенденція заміни топоніма поняттями: Жовтень, Червоний, Революція [10, с. 184]. Найпоширенішими основами для новоутворень були символи, що активно використовувалися в більшовицькій фразеології. Так, із сорока перейменувань у Кременчуцькій окрузі — п'ятнадцять утворені від прикметника «червоний». Загалом в Україні на початку 1920-х років уже нараховувалося 26 населених пунктів з назвою Жовтневий [1, спр. 1251, арк. 370]. Про штучність та просто абсурдність політики перейменувань більшовиків свідчить існування ойконімів на зразок Паризька комуна, Центрооктябрь, Пробуждение, Красно-Волонтерівка, Х-річчя Жовтня тощо. Повернення влади та, урешті-решт, радянської ментальності до традиційного імперського мислення відобразилося також у назвах. Почали переважати назви на честь вождів — топонім-ім'я [10, с. 184]. Для Російської імперії були характерні меморіальні назви, наприкінці 1920-х — упродовж 1930-х років їх почали активно впроваджувати в СРСР та Україні [15, с. 48].

Меморіальні топоніми 1920-х років можна було б умовно поділити на кілька груп. До першої потрібно зарахувати перейменування, що здебільшого відбувалися за ініціативою керівництва селищних рад і мали на меті вшанування когось із місцевих комуністичних діячів. Так, редакція газети «Пролетар» зверталася до ЦАТК із проханням назвати с. Димовки, де був убитий сількор Г. Малиновський, його

ім'ям [1, спр. 1646, арк. 45]. У 1920 році було перейменовано с. Бірюки в Брагинівку за іменем місцевого голови сільради. Таких прикладів досить багато. Більше назв було на честь розрекламованих лідерів комуністичного руху та провідників більшовицької партії, на зразок поселень, що виникли на Донеччині, — Урицьке, Будьонівка, Раковське, Чичеріно тощо. Ці новоутворення були вдало замасковані під традиційні назви. Характерне те, що вони зберігали місцеву — українську — специфіку: мали закінчення *-е, -а*.

Інші назви походили від імені діячів міжнародного комуністичного руху, однак це були не стільки меморіальні назви, скільки топоніми-символи, про які вже згадувалося. Такі назви, як селище Карла Маркса на Харківщині чи хутір імені Рози Люксембург на Черкащині, або Люксембургівка на Донеччині, за свідченнями місцевих органів влади, приживалися погано й існували переважно в офіційних документах. Утім, на початку 1920-х років популярність цього типу номінацій, не тільки топонімів, була неабиякою.

Третя група найменш численна, однак найпомітніша на карті України, оскільки мовиться про перейменування великих міст. У цьому плані, звичайно ж, ініціатива йшла зверху, на відміну від першої групи. Більшовицьке керівництво не могло контролювати процес перейменувань, який на початку 1920-х років масово розгорнувся на периферії, проте на вищому адміністративному рівні перейменування ініціювали вищі органи влади.

Оскільки однією з основних ознак тоталітарного режиму є чітка ієрархія, що проявляється в усіх ланках суспільного життя, то встановлення контролю і власного диктату над процесом перейменувань населених пунктів стало для більшовиків зовсім не другорядною проблемою. Так, ще в 1921 році ВУЦВК видав постанову, у якій наказував перейменувати м. Бахмут в Артемівськ, назвати іменем Артема інститут, шахту, вулицю або площу в містах Бахмут, Луганськ, Харків та один будинок у столиці [17, с. 188]. Артем (Сергєєв) став міс-

цевим українським (хоча й був росіянином) символом героя-борця й символізував період підпільної боротьби та громадянської війни в Україні. Постійну увагу ВУЦВК приділяв також справі з перейменування м. Єлисаветград в Зінов'євськ, Кіровоград (сучасний Кропивницький). Хоча, як писав М. Куліш, якому довелося півроку провести в цьому місті, серед населення назва Зінов'євськ приживалася досить погано. Особливо важко було купити квиток на потяг до Зінов'євська, оскільки працівники залізниці нову назву відверто ігнорували [5, с. 89]. Отже, як засвідчують ці факти, більшовики вже в той час мали певні уявлення про ієрархію ідеологічного пантеону, що відображалося в назвах населених пунктів.

Яскравим підтвердженням цього стало зосередження в руках ЦВК СРСР, найвищого владного органу в країні, монополії на ім'я В. Леніна. Відтепер назви, пов'язані з іменем радянського лідера, ставали формою нагороди та відзнаки окремих місць, підкреслювали їх особливе значення в культурному, політичному або економічному житті країни. Суворо заборонялося використовувати ім'я В. Леніна при найменуванні будь-яких населених пунктів, заводів, шахт, селищних рад, станцій тощо.

Таким чином, чітка система ієрархії більшовицьких лідерів проявлялася і в топоніміці. Великі міста — важливого економічного та політичного значення — мали шанс стати носієм імені когось із найпопулярніших у той час «вождів». Невеличкі поселення претендувати на ці імена вже не могли. Показовим видається значна кількість населених пунктів, переважно невеличких селищ, названих на честь Войкова, другорядного за більшовицькою ієрархією лідера. Лише в чотирьох округах України в 1930 році його ім'ям було названо вісім населених пунктів.

З іншого боку, бажання місцевих керівників перейменувати своє містечко на честь якогось видатного більшовицького лідера не знаходило підтримки. Так, місцеві партійні органи великого залізничного вузла Пост-Волинський, що під Києвом, кілька разів порушували питання

про надання місту імені Ф. Дзержинського. Однак їм було відмовлено через те, що вже існувала залізнична станція з подібною назвою на території Російської Федерації, і повторення могли зашкодити поштовому зв'язку [1, спр. 1251, арк. 194]. Імовірно, то була лише відписка. Незабаром ЦВК СРСР видав обіжник, у якому роз'яснювалося, що, вживаючи при листуванні або маркуванні вантажів територіальних ознак (республіка, район, округ), можна цілком уникнути плутанини [1, спр. 1251, арк. 257]. Найімовірніше, влада вважала, що ім'я чекіста номер один у тоталітарному «пантеоні» має бути присвоєно якось більш презентабельному місту.

Стосовно місцевих лідерів, то перейменування на їх честь ніяк не обмежувалися, більше того, навіть заохочувалися. Так, з іменем Петровського лише в Прилуцькій окрузі було пов'язано 35 навчальних та виробничих закладів [1, спр. 1251, арк. 298–299].

Помітно, що наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років топонім почав утрачати свою основну функцію — індивідуалізацію об'єкта, натомість набув форми визначення місцевості в радянській ієрархії. Це, імовірно, було викликано втратою індивідуальності людини в радянському суспільстві, яке поступово формувало «людину-гвинтик», продукт масового суспільства, що може існувати лише в чітко структурованій системі. Підтвердженням цього є постанова ВУЦВК, яка була прийнята у квітні 1929 року. У ній, зокрема, мовилося, що право називатися ім'ям вождя революції або мати назву, яка б відбивала революційну епоху, надається лише тим населеним пунктам та адміністративно-територіальним одиницям, які за своїм минулим або сучасним заслуговують на це [1, спр. 1251, арк. 299].

Таким чином, ця постанова юридично закріпила систему ієрархії міст та сіл в Україні. Тепер зрозуміло, чому більшість перейменувань відбувалася на Лівобережній Україні, переважно в промислових районах. Так, сільськогосподарська Волинська округа за перші десять років радянської влади змінила лише

6 назв, а Мелітопольська — 156. Загалом, за інформацією, яку направляли місцеві органи в Харків, у другій половині 1920-х років було перейменовано 583 населені пункти. Ця цифра не може бути остаточною, оскільки деякі назви не були затверджені, а кілька округ не змогли відзвітувати про перейменування в повному обсязі, мотивуючи це тим, що вони не мали інформації від підлеглих на місцях.

У перейменуваннях 1920-х років є помітною ще одна специфічна деталь. Більшовицька ідеологія, попри зовнішню раціональність, показну наукоподібність, була більше схожа на релігійне вчення, починаючи від фетишизації партійного офіційного тексту, створення догматів та святості «обрядів», закінчуючи побутовою релігійністю населення. Формування нового більшовицького культу позначилося і на картах України. На території Ізюмської округи в 1927 році с. Богодарівка було перейменовано на Краснодарово — залишився старий словотворчий корінь *-дар-*, топонім змінився лише зовні. Радянські вчені пояснювали такі випадки з раціонального погляду. При перейменуванні змінювалася назва, але *дар* сприймався виключно як топонімічний формат, і відповідно нова назва краще приживалася [9]. Утім, існують також інші приклади. Так, с. Покровське (назва походить від свята Покрови Пресвятої Богородиці) було перейменовано на Жовтневе. У християнській та радянській міфології обидва свята мають неабияке значення як рубіжний символ у життєдіяльності людини. З поширенням антирелігійної пропаганди та насильницької ліквідації традиційної селянської культури календарні свята, що мали важливе значення в побутовій та господарській діяльності людини, змінювалися, відбувалася заміна одного терміна іншим. Подібних випадків досить багато, це засвідчує, що в 1920-х роках місцева влада намагалася адаптувати більшовицьку фразеологію до власних побутово-релігійних традицій.

Із цього погляду цікавим є роздвоєне уявлення про середовище існування людини, що відбулося також у топоніміці. Відомо, що більшовики, незважаючи на всіляку риторику про

«змичку села й міста», ставилися до селянства досить упереджено, вважаючи його своїм тимчасовим спільником, але особливо селянству не довіряли. Часто згадувалося про малокультурність, відсталість, архаїчність побуту села, що вважалося наслідком прив'язаності селянства до землі.

Цікаво, що в документах більшовиків простежується відокремлення території від населення. Для прикладу наведемо прохання Волинської адміністративно-територіальної комісії про перейменування Потієвського повіту: «Беручи до уваги, що Потієвський район у Жовтневу революцію було запламовано перебуванням на його території різних ворожих рад. владі банд, але населення району, особливо в останні роки, зворушило роботу в справі радбудівництва, організовуючи колгоспи, радгоспи, комуни та різні кооперативні об'єднання, що зараз бажання населення зовсім відмежуватися від згаданого минулого Потієвщини, тим більше, що назва ця походить, як видно з історичної довідки, від того, що ця місцевість була майном патріарха Потія, що порив з минулим Потієвщини, населення бажає відзначити зміною найменування району в “Червоноармійське” та села Потієвки в “Червоноармійське”» [пожирнення наше. — М. Б.] [1, спр. 1251, арк. 119].

Таким чином, в уявленні авторів цього тексту Потієвщина (територія) запламувала себе співробітництвом з бандами. Населення начебто зовсім відірване від власної території — воно відмежовується від минулого Потієвщини. У цьому випадку ми бачимо, що населення в радянському міфі є більш прогресивним, свідомим, а отже, і кращим, ніж територія. Однак територія й назва начебто можуть негативно впливати на людей. Тому й необхідно було знищити назву-символ, замінивши радянським символом. Топоніму відводиться роль заклинання, що може вберегти людей від «привиду патріарха» та інших негативних впливів. Важливо також те, що назва в цьому випадку слугує рубезем, який розділяє минуле й майбутнє. Згідно з текстом, «порив з ми-

нулим» відзначається саме перейменуванням. Отже, топонім мав властивості як оберегу, так і рубіжного символу.

Із цього приводу символічним також є лист Придубського окружного виконавчого комітету до ЦАТК, написаний наприкінці 1929 року. У ньому йшлося про ініціативу жителів села Ладан (назва походила від монастиря, що розміщувався на території села) у справі перейменування цього населеного пункту. «Після 1917 р. помешкання монастиря було використано під різні культурні установи, а з 1928 р. тут міститься трудова колонія ДПУ [мається на увазі виправний заклад для неповнолітніх злочинців. — М. Б.], що сприяє подальшому культурному розвитку села.

Відзначаючи значні досягнення с. Ладан на культурному фронті, Окрвиконком цілком підтримує клопотання виборців цього села про перейменування його на с. Балицьке» [1, спр. 1251, арк. 294] (В. Балицький — голова ДПУ УСРР в роки Голодомору). У цьому документі ми бачимо, що нова назва надається як нагорода за успіхи «на культурному фронті». Незважаючи на те що сам монастир уже давно не існував, місцева влада побоювалася його впливів. Для того, щоб цей вплив повністю ліквідувати, необхідно було використати нову назву — слово-заклинання.

Стабілізація режиму в 1930-х роках, створення чіткої ієрархічної системи радянського суспільства позначилися також на топоніміці. Значно зменшилася хвиля перейменувань у провінції. Подекуди відновлювали старі назви, почалася поступова класифікація та систематизація топоніміки УРСР. Ці зміни були пов'язані з адміністративно-територіальною реформою в Україні 1930—1932 років, під час якої було ліквідовано поділ на округи, повіти й запроваджено нові одиниці — області та райони.

У той час відбувалося формування типово радянських назв. Вони створювалися згідно з більшовицькою тезою про пролетарський зміст та національну форму радянської культури. Таким чином, слова, наповнені новим змістом, створювалися за допомогою «націо-

нальних» словотворчих суфіксів (Кірове, Постишеве, Першотравневе, Трудове, Бригадирівка, Урожайне).

Значний масив новоутворених назв виник у результаті використання суфікса *-ськ-*. Для України назви, утворені від такого топонімічного формату, нехарактерні. Отже, більшовики штучно переносили російську топонімічну систему на територію України. Іноді фантазія місцевого керівництва створювала новий гібрид з російської та української форм — Красноармійське. Особливо популярними ставали меморіальні топоніми на честь вождів, прізвища яких мали суфікс *-ськ-* із додаванням українського *-е, -а*. Наприклад: Дзержинське, Володарське, Петровське та ін. Продуктивність словотворчої моделі із суфіксом *-ськ-* пояснюється тим, що в російській мові ця нейтральна частка поєднується з різними основами [16, с. 93]. Відповідно, додавання цього суфікса дозволяло використовувати іншомовні апелятиви, зовсім чужі для українського середовища, для формування нової «місцевої» топоніміки.

Необхідно згадати ще один чинник, який впливав на формування в СРСР нових назв. Радянські вчені зауважували щодо необхідності ліквідації назв, які принижували гідність жителів. Зміни у взаємовідносинах радянських людей викликали різке скорочення принизливих, вульгарних назв, що існували в дореволюційній Росії [11]. Однак це дуже спрощене й сумнівне твердження. В офіційному соціалістичному напрямі беззаперечним був поділ на позитивних та негативних героїв. У радянських фільмах, літературних творах усе, що було пов'язано з життям в СРСР, мусило мати довершений, ідеальний характер. Відповідно, усе «погане», «негарне» розглядалося лише як атрибутіка капіталістичного устрою або залишки «тяжкого капіталістичного минулого царської Росії». Зображення типажів здійснювалося через гіперболізацію їхніх основних рис. Позитивний герой (комуніст, комсомолец, колгоспник, загалом радянська людина) був наділений усіма чеснотами. Нега-

тивний типаж (куркуль, шпигун, саботажник), навпаки, був переобтяжений усіма можливими вадами — гаркавий, кривий, занадто худий або товстий. Одночасно, за законами продукування творів маскульту, майже завжди такий герой ще й отримував відштовхуюче прізвище або прізвисько. Сама назва говорила, що це ворог.

У 1930-х роках топоніми, що здавалися більшовикам принизливими або вульгарними (с. Жидовичі, хутір Вовкуні), перейменовувалися. Здебільшого нові назви мали абстрактний характер (Комунарське, Червоний Хутір). Хоча й були винятки. Так, с. Козел Чернігівської області в 1939 році отримало назву Михайло-Коцюбинське.

Схильність більшовиків до меморіальних назв та спроба на географічній карті відобразити пантеон комуністичних лідерів зіграли з ними поганий жарт. У травні 1936 року уряд СРСР видав постанову, за якою заборонялося перейменування населених пунктів, залізничних станцій, адміністративних районів тощо. Знищуючи один одного фізично в боротьбі за владу, переможці викреслювали своїх противників з історії та карти країни. Так, м. Єнакієве на Донеччині, начебто за клопотаннями робітників, було перейменовано в Рикове, а в 1937 році знову перейменовано в Орджонікідзе. Містечко Гришине в 1934 році було перейменовано в Постишеве, а вже 4 березня 1938 року — у Красноармійськ [4, с. 205]. У книзі «Адміністративно-територіальний поділ України» 1938 року сторінки, де мали бути зазначені всі перейменування за 1930-ті роки, акуратно вирізані невідомим.

Перейменування населених пунктів в Україні в 1940-х роках безпосередньо пов'язані з наслідками Другої світової війни. Напередодні та особливо після війни в офіційній радянській ідеології домінувала ідея «обраності російського народу» як такого, що створив «першу соціалістичну державу», «захистив її від зовнішніх та внутрішніх ворогів», «розгромив фашизм». Й. Сталін відмовився від революційної ідеології пролетарського інтер-

націоналізму, повернувши СРСР у старе русло російського великодержавного шовінізму.

Перемога СРСР у війні була позначена хвилею масових перейменувань, яка за своїми масштабами навіть перевершила період 1920-х років. Як пише О. Андрощук, у 1941–1946 роках перейменовували близько 500 населених пунктів в Україні [2]. Насамперед були ліквідовані всі назви, пов'язані з німецькими поселеннями, яких в Україні із часів Катерини II налічувалося чимало. Більшість топонімів німецького походження отримали назви, поширені в Україні (Гончарівка, Тростяне), або ж квазінародні (с. Краєвидне замість с. Бельведер у Кіровоградській обл.). Однак справжній сенс цих перейменувань засвідчує окремий випадок: у Кіровоградській області колонія Бацгергейм була перейменована в с. Переможне. Перемога над гітлерівською Німеччиною для радянської влади була б неповною без ліквідації ні в чому не винних топонімів іноземного (німецького) походження. Було ліквідовано навіть такі цілком лояльні до радянської влади назви, як Люксембург або Марксове. Водночас процес перейменування відбувався так, щоб нові назви ніяк не нагадували про справжню причину цих змін. Вище вже мовилося про тотожність тоталітарної свідомості та міфопоетичного сприйняття навколишнього середовища. У цьому випадку заміна одного терміна іншим (нейтральним) давала впевненість у повній ліквідації загрози, переможному завершенні боротьби.

Цікаві були випадки також з топонімами-перекладами. Так, німецьке поселення в Одеській області Гросс-Лібенталь (велика гарна долина), що існувало з XVIII ст., було перейменовано в смт Великодолинське [20, с. 64].

Масові перейменування відбулися в Криму. Відразу після виселення місцевого татарського населення почався процес перейменування національних топонімів. Замість них запроваджувалися абстрактні поняття: Першотравневе, Десантне, Берегове та ін. У радянській топоніміці ця сторінка історії Криму, звичайно ж, не згадувалася. Лише

зараз стало зрозуміло, що така політика перейменувань створювала ілюзію, ніби перед нами новобудова, а не історичне поселення, знищувалися асоціації з народами, які жили на цій території [2, с. 320–321]. Масові перейменування в Криму схожі на суто кримінальну практику легалізації краденого майна. Радянська влада діяла як конокрад, який, укравши коня в селянина, перефарбовував його в інший колір, або злодій, що поцупив піджак і перешив гудзики та кишені.

У масовій свідомості радянського суспільства назва усвідомлювалася як хронологічна межа, що відділяє один період від іншого. У цьому випадку російський Крим відділявся та віддалявся (штучно дистанціювався) від татарського. Відповідно, перейменування майже всіх тюркських назв мало символізувати начебто «історичне», «природне» відокремлення двох епох. Це цікавий приклад того, як влада, конструюючи новий ландшафт, створює і новий хронотоп. Цікаво, що античних назв, яких у Криму досить багато, це не стосувалося. Прагнення Й. Сталіна та тогочасного керівництва до світового панування, створення єдиної надімперії на зразок Давнього Риму, імовірно, зіграло тут вирішальну роль. Давньогрецькі назви мали підкреслювати належність до світової культури, уособлювати певний зв'язок із традицією античної класичної імперії з її парадністю, блиском, сильною армією, єдиною ідеологією та чіткою ієрархічною структурою суспільства.

Ще один чинник, який впливав на формування нового обличчя української топоніміки, — зміна кордонів УРСР у ході Другої світової війни. Зрозуміло, що порубіжні території не мають моноетнічної структури, взаємовпливи тут проявляються досить яскраво. Унаслідок природних міграцій, воєн, переселень топонімічний ландшафт набуває нових ознак. Для того, щоб закріпити цю територію за собою і в майбутньому уникнути будь-яких претензій з боку колишнього власника, ці держави активно проводять політику перейменувань, у деяких випадках виправда-

ну, оскільки повертаються старі історичні назви. У Польщі, у повоєнний період, на нових землях було перейменовано 32 000 географічних назв [9, с. 70].

Подібні зміни відбувалися і в Україні. На західноукраїнських землях існувала значна кількість топонімів польського, румунського, словацького походження. Відомий український фахівець із топоніміки М. Худаш пише, що відразу після возз'єднання українських земель почався посиленій процес масових офіційних перейменувань та видозмінювання вже історично усталених ойконімів [18, с. 6]. Цей процес відрізнявся від описаного раніше радянського способу створення нового топонімичного ландшафту системністю й бюрократизованістю. Однак існував цілий ряд етнотопонімів, які, за уявленнями радянського керівництва, потребували негайної заміни. Необхідно було надати їм нові назви. Наскільки вони відповідали місцевим історичним, лінгвістичним та географічним умовам — це питання було для них не суттєве.

Змінювалися як етнотопоніми, так і назви, що могли нагадувати про населення, яке тут проживало. Із карти України зникли назви, що були утворені представниками різних етносів, — Чехи, Чехмани, Татари, Татаринка, Ізраїлівка, Болгарка; замість них з'являлися безликі — Веселе, Трудове, Урожайне. Було перейменовано також дуже давнє поселення у Львівській області — Ятвяги.

Як підбирали нові назви для сотень сіл та хуторів України? На Півдні України в Ізмаїльській, Одеській, Херсонській, Миколаївській областях 32 населені пункти отримали назви, що походили від слова «виноград». У різних районах Львівської області чотири населені пункти — Колонія, Ляшків, Ляшківська, Парцеляція — було названо Березівка (або назва походила від цього кореня). Чи можна тут помітити якусь закономірність чи логічність у виборі нової назви? Навряд. Можливо, місцевий керівник народився в селищі з такою назвою, або це було перше слово, що прийшло йому на думку. Із цього приводу хочеться згадати ви-

падок, про який писав один із засновників радянської ономастики академік А. Ніконов. Під час масових перейменувань на Сахаліні один з місцевих керівників, повністю вичерпавши запас усіх відомих та невідомих йому назв, у розпачі зітхнув: «Хоть с потолка бери». «Вот и назовем Потолочное», — вирішила комісія [8, с. 162]. Імовірно, щось подібне відбувалося також на Західній Україні в повоєнний період. Схожий авантюристський підхід застосовувала влада й під час перейменувань у Криму, коли дрібний чиновник просто вихоплював назви із сільськогосподарського або якогось іншого довідника [2, с. 322].

У повоєнний період відбувалася також уніфікація українських топонімів за російським зразком. Навіть назви, що начебто зберігали свою основу, часто просто перелицьовувалися. Наприклад, у складноутворених назвах означальний географічний формант перекладали російською мовою. Такі терміни, як «вижня», «вижній», «горішній» тощо, просто називалися Верхній. За такою схемою були перейменовані села Лужок Горішній, Рожанка Вижня Дрогобицької області.

Русифікаторська політика у сфері топонімії була настільки грубою, що іноді траплялися просто курйозні випадки. Лише в період хрущовської «відлиги» почали вести мову про те, що інструкція про переклад українських ойконімів зовсім недосконала. Дійшло до того, що давній топонім Буда, який часто трапляється в районах, де були розвинені лісохімічні промисли (виготворення поташу, дьогтю, деревного вугілля), перекладали як «будка» [19].

Не використовували при перейменуваннях топонімичну форму із закінченням на *-ічи*, *-іци*. Ця давня форма була характерна для Правобережної України й була частиною загальнослов'янського масиву, що тягнувся від Дніпра до Балкан. Така давня оригінальна морфологічна система ігнорувалася при формуванні новітніх назв. Із карти України почали зникати назви, що були пов'язані з рослинним та тваринним світом. Якщо у XVIII–XIX ст. таких назв налічувалося дуже багато, а деякі

з них були досить давні, то в досліджуваній період їх кількість зменшувалася.

Саме наприкінці 1940-х років під час активного перейменування в Криму та на заході України відбулося остаточне становлення радянського номінаційного шаблону. Усі спроби класифікувати ці назви за усталеними в мовознавстві прийомами, як правило, не дають жодних результатів. Спроби поділити їх на відантропонімні назви, або назви, які походять від географічних об'єктів, є вкрай ненадійними. Потрібно пам'ятати, що ці назви виникли поза історичним контекстом, не мали жодного відношення до населення, яке зазвичай було досить пасивним у справі топонімічних перемін. Нова радянська назва — безособовий шаблон, у якому втілені основні принципи радянської ідеології якогось конкретного періоду.

Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років сталінська імперія переживала період «золотої осені». Повністю ізольована від зовнішнього світу, пишаючись своєю могутністю, тоталітарна система дедалі більше заглиблювалася в себе, не помічаючи симптомів кризи. У той час майже кожен радянський керівник вищого рангу отримав «власне» місто або районний центр, залежно від того місця, яке він займав на піраміді влади.

Постанова ВР СРСР 1956 року про перейменування населених пунктів була важливим кроком у ліквідації культури Й. Сталіна. Вона започаткувала нову практику в справі найменувань географічних об'єктів, одночасно почалося серйозне вивчення топоніміки в Україні. Масово почали скасовуватися меморіальні назви. У 1959 році було створено спеціальну комісію при АН УРСР, публікувалися дослідження з ономастики, проводилися конференції, симпозіуми, з'явилися перші навчальні курси для вищої школи.

Однак на практиці досягнення науковців у подальшому ігнорувалися, і топонімічний ландшафт України змінювався згідно з тогочасною політичною кон'юнктурою. Почали повертатися, немов із призабутих 1940-х років, назви-примари Брежнєв, Черненко та ін.

Із часом в Україні було ліквідовано більшість меморіальних назв населених пунктів, названих на честь комуністичних лідерів. Утім, у кожному районі й донині зберігаються сотні сентиментальних, позбавлених сенсу назв на зразок Веселе, Урожайне, Першотравневе, Червонопартизанське, Щасливе, Ударне, Жовтневе тощо. Використання конотації у формі апелятива помітне лише в ХІХ ст. Цей тип номінації, що має емоційно-експресивний характер, узагалі невластивий ні українській, ні російській топоніміці. Він почав з'являтися на півдні України в ХІХ ст., коли нові села, що виникли внаслідок переселення селян із центральних областей, отримували назви з ініціативи поміщиків-землевласників. Масове використання цієї форми в 1920—1950-х роках суттєво спотворило топонімічний ландшафт усіх країн, які входили до складу колишнього СРСР.

Таким чином, перейменування географічних об'єктів у 1920—1950-х роках розкривають суть уніфікаторської політики більшовиків в Україні. Людина завжди позначає оточуючий її простір, називає його, наділяє особливим сакральним змістом, що дає можливість реалізувати свою національну ідентичність. Традиційний простір етносу — термін не географічний, а радше ментальний. Рудименти радянської масової свідомості як особливо-го тоталітарного способу сприйняття масової культури та комунікації зберігаються в Україні й по сьогодні.

В умовах формування нової сталінської міфології топонім змінює свою функцію. Якщо зазвичай назва індивідуалізує географічний об'єкт, маркує, позначає простір, то в руках комуністичних маніпуляторів топонім слугує хронологічною межею, що відділяє одну епоху від іншої. За допомогою зміни ойконімів сталінізм намагався утвердити в масовій свідомості власну історичність. Крім того, помітно, що для більшовиків слово-топонім часто виступає у вигляді певного заклинання, яким вони намагаються відмежуватися, уберегти від ворожого їм етнічного простору.

Тоталітаризм відбирав у людини право на приватність та індивідуальність, нівелюючи власне «я», перетворюючи її на бездушний механізм, баз власної думки й слова, взамін нав'язуючи спрощену вульгарну модель світу, що базується на чіткій ієрархії. Під тиском держави структурується весь простір існування людини — від комунальної квартири до

адміністративного поділу країни, і топонімам у цьому відводилася не остання роль. Із часом відбувається деетимологізація перейменувань, вони втрачають свій первинний зміст, однак продовжують діяти як засіб орієнтації людини в просторі, відкладаючись у підсвідоме, що й становить найбільшу небезпеку для майбутніх поколінь.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 2.

2. *Андрощук О.* Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX ст.) [Електронний ресурс] / О. Андрощук. — Режим доступу : <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/17.pdf>.

3. *Дрогушевська І.* Ідеологія і практика русифікації історичної топонімії кримського півострова / І. Дрогушевська // Вісник геодезії та картографії. — 2014. — № 4. — С. 18–23.

4. История административно-территориального деления Донецкой области: 1919–2000 гг. : сборник документов и материалов. — Донецк : Донеччина, 2001. — 272 с.

5. *Куценко Л. М.* Куліш у Зінов'євську / Л. Куценко // Слово і час. — 1992. — № 4. — С. 86–89.

6. *Лучик В.* Принципи та критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України / В. Лучик // Українська мова. — 2009. — № 4. — С. 28–33.

7. *Никитин С.* Революция и география. Становление советской топонимики в 1918–1930-х годах [Электронный ресурс] / С. Никитин // Отечественные записки. — 2003. — № 2. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2003/2/nik.html>.

8. *Никонов В.* Введение в топонимику / В. Никонов. — Москва : Наука, 1965. — 179 с.

9. *Никонов В.* Послевоенные работы по топонимике в славянских странах / В. Никонов // Институт славяноведения Академии наук СССР. Краткие сообщения. — 1960. — Вып. 28. — С. 66–72.

10. *Паперный В.* Культура Два / В. Паперный. — Москва : Новое литературное обозрение, 1996. — 384 с.

11. Питання сучасної ономастики / відп. ред. К. Цілуйко. — Київ : Наукова думка, 1976. — 244 с.

12. Принципы топонимики. Материалы совещания / под ред. В. Никонова и О. Трубачевой. — Москва : Наука, 1964. — 152 с.

13. *Тахтаулова М. Ю.* Топоніміка та ідеологія: зміни у топоніміці Харкова в перші десятиліття радянської влади / Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ ХП. — 2014. — Вип. 25. — С. 128–136.

14. Топонимика и межнациональные отношения : сб. статей. — Москва : Изд. АН СССР, 1991. — 182 с.

15. Топонимия и общество. — Москва : МФ ГО СССР, 1989.

16. Формирование и развитие топонимии : сб. науч. трудов. — Свердловск : Изд. УрГУ, 1987. — 152 с.

17. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Київ, 1963. — Т. 1.

18. *Худаш М. Л.* Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів / М. Худаш. — Київ : Наукова думка, 1995. — 360 с.

19. *Шелягін Д. О.* Краще задовольняти потреби топонімічної практики / Д. Шелягін // Питання топоніміки та ономастики (матеріали I республіканської наради з питань топоніміки та ономастики). — Київ, 1962. — С. 225–226.

20. *Янко М.* Топонімічний словник України : словник-довідник / М. Янко. — Київ : Знання, 1998. — 434 с.